

**Проблема специфіки фольклорної мови та фольклорної онімії як її
структурного елемента**

Донедавна чимало дослідників фольклорної ономастики ніби виходили з мовчазного визнання того факту, що власні назви у фольклорних текстах функціонують як звичайні імена, хоча і мають певні специфічні риси. Лише в деяких роботах наголошувалось на тому, що функціонування онімів у фольклорі пов'язане з проблемою їх побутування в усному мовленні [7].

У 90-х роках ХХ ст. як у західно-, так і в східнослов'янській лінгвістиці підхід до цієї проблеми зазнає кардинальних змін. Чеський мовознавець Р.Шрабек одним з перших звернув увагу на те, що оніми у фольклорному тексті (ФТ) мають відношення до двох типів систем: системи онімів та системи народної творчості [26:125]. Російський лінгвіст О.Хроленко, досліджуючи семантичну структуру фольклорного слова, дійшов висновку, що «власне ім'я у ФТ таке ж специфічне, як і інші, головним чином, опорні слова цього тексту» [19:53]. У цьому зв'язку доречно, на нашу думку, згадати твердження В.Бланара про двоступеневу залежність онімічного знака: «...мовні особливості власних назв складаються із врахування системних можливостей певної мови і одночасно із врахування потреб і можливостей онімної системи цієї мови» [2:14]. Стаючи елементами ФТ, оніми залишаються повноцінними ономастичними одиницями, але водночас будуть уже й елементами фольклорної мови (ФМ), тобто кожне власне ім'я у фольклорі - це слово, яке розвивається як за законами онімної системи, так і за законами ФМ. Ось чому, перш ніж говорити про специфіку фольклорних онімів, необхідно визначитися щодо поняття ФМ та з'ясувати, яке місце займає остання в системі української мови.

Очевидно, що в ономастиці, як і в будь-якому іншому розділі мовознавства, окрім суб'єктивного, надзвичайно вагомим є об'єктивний фактор: відповідний рівень розвитку науки про мову в цілому. Проблема специфіки фольклорних онімів безпосередньо пов'язана з тим, наскільки дискутованою та дискусійною є проблема ФМ в лінгвістиці. Однак в українському мовознавстві питання природи ФМ залишалося відкритим до кінця 80-х років ХХ ст. У 1987 році з'явилась друком монографія С.Єрмоленко «Фольклор і літературна мова», в якій авторка,

проаналізувавши погляди російських мовознавців В.Виноградова, О.Веселовського, А.Десницької, А.Євгенєвої, Ф.Сороколетова, Ф.Філі- на на природу ФМ, обстоює точку зору на мову усної народної творчості як своєрідне наддіалектне узагальнення, а саме: вона «як і літературна мова, має наддіалектний характер, що робить її різновидом художнього стилю» [6:22,29].

Інакше дивиться на цю проблему В.Німчук («Діалектна стилістика» (1990). Він вважає, що «діалектна мова посідає... свій художній стиль, який реалізується в народній творчості», тобто мова фольклору, на його думку, є художнім стилем діалектної мови [11:16].

У російській лінгвістиці проблема природи ФМ репрезентується значно багатшою літературою. Серед дослідників, які працювали і працюють над природою ФМ, варто назвати, окрім згаданих уже А.Десницької та А.Євгенєвої, імена Л.Баранникової, П.Богатирьова, І.Оссовета. З.Петеньової, З.Тарланова, Р.Лобсоната ін. Праця З.Тарланова «Язык русского фольклора как предмет лингвистического изучения» (1977 р.) має до певної міри узагальнюючий характер. Погляди російських дослідників на цю проблему З.Тарланов розподіляє таким чином. Мова фольклору-це: 1) наддіалектна мова, близька до літературної; 2) літературна форма діалекту; 3) один із функціонально-сміслових різновидів діалектного мовлення; 4) наддіалектна в минулому мова, яка поступово зникає, розчиняється в діалекті; 5) складне явище системного характеру, у якому діалектично сплавлені всі складові, тобто конкретний народний говір та діалектна мова як система усіх, відповідно, діалектних явищ і загальнонародна мова¹.

У зв'язку із класифікацією, запропонованою З.Тарлановим, варто згадати працю З.Петеньової «К вопросу о месте языка фольклора в системе общенародного языка». Виходячи з суджень тих же мовознавців, що і З.Тарланов, дослідниця все розмаїття поглядів на суть ФМ та її місце в системі загальнонародної мови зводить до двох точок зору: «... перша характеризує мову фольклору як явище наддіалектне, загальнонародне, друга - як один із проявів діалектного мовлення» [13:143].

Як бачимо, мовознавці й досі не прийшли до єдиної думки стосовно

¹ Сам З.Тарланов дотримується думки, що фольклорна мова «принципово не відрізняється від мови художньої літератури» [17:14].

місця ФМ в системі національної мови. Зрештою, не маємо на меті відстоювати правильність позиції того чи іншого мовознавця. Проаналізувавши присвячені проблемі ФМ праці мовознавців, на які посилаються З.Петеньова та З.Тарланов, зупинимось на тих моментах, які, на нашу думку, можуть бути суттєвими для вирішення проблем фольклорної ономастики.

А.Євгенєва, обстоюючи відсутність принципової різниці між мовою усної народної творчості та мовою художньої літератури, твердить, що у мові фольклору використовується основний, важливіший склад мови, «який в основній і переважаючій своїй частині є загальним для усіх говорів мови» [5:12]. Однак, зауважує далі дослідниця, є і зміни, які, як правило, «ми знаходимо в деталях, що дають більше свободи для внесення місцевого колориту, конкретного живого побуту, а разом з тим ширше, глибше захоплюють лексику тієї чи іншої говірки. Жива деталь, конкретна риса,... особливість предмета міняються в залежності від часу, обставин, середовища, тому в змалюванні їх ширше використовується своя, місцева, діалектна лексика» [5:12]. Це твердження, гадаємо, безпосередньо пов'язане з проблемою функціонування власних назв у ФТ, бо саме оними є нерідко тією «живою деталлю», яка змінюється в залежності від часу, місця та особи виконавця фольклорного твору.

Аксіоматичним є положення Е.Магазаника про те, що «власні імена - абстрактно-конкретна категорія мови... Обидва начала завжди присутні у власному імені, але одне з них виступає майже «потенційно, ніби просвічуючись крізь інше» [9:19]. Первісно ім'я у фольклорі завжди було конкретним, а абстрактне лише «просвічувалось», зумовлено це самою природою оніма, зв'язок якого з поняттям значно слабший за зв'язок з конкретним предметом» [16:1125]. Так, аналізуючи антропонімію казок, М.Морозова зауважила, що коли персонажі мають ім'я, інформація про них стає більш конкретною та індивідуальною [10:232]. Окрім того, усне побутування фольклору зумовило постійне відтворення фольклорних текстів, що не має нічого спільного із звичайним, механічним відтворенням, бо кожен раз є початком нового життя тексту в новому середовищі і часі. Власні імена як наймобільніша, найконкретніша частина цього тексту змінюються у першу чергу відповідно до території та часу виконання фольклорного твору. Адже окрім називання, у більшості випадків вони сигналізують про регіональну,

національну або культурно-ареальну належність носія імені [18:112]. Тобто позиція А.Євгенєвої стосовно мови фольклору як такої, що не відрізняється суттєво від мови художньої літератури, не заважає, проте, вважати власні назви у фольклорі елюентами (хай і вибірково) онімної системи конкретної говірки.

ІТ.Баранникова - прихильниця ішої точки зору. Вона вважає ФМ різновидом діалектної мови. Однак, обстоюючи свою позицію, авторка підкреслює, що мова фольклорних творів більш відшліфована, відпрацьована і проявляється це у самому відборі слів, їх граматичних форм і навіть деяких фонетичних особливостях оформлення творів усної народної творчості [1:21]. Виходячи з цієї позиції, можемо твердити, що фольклорні твори послуговуються народнорозмовним іменником певної говірки, але використовують його специфічно - не повністю, а вибірково. Українська дослідниця С.Ормоленко, обстоюючи думку про наддіалектний характер ФМ, також підкреслює наявність у ній місцевих нашарувань, що, на її думку, зумовлено усною формою побутування фольклорних творів, та говорить про виразну діалектну основу «вихідних», першоджерельних варіантів фольклорних творів [6:22].

Як бачимо, попри наявність різних точок зору на суть мови фольклору > різне тлумачення специфіки ФМ не суперечить висновкові, що джерелом фольклорної онімії є, звичайно, народнорозмовний іменник регіону (особливо у первісному варіанті фольклорного твору). Тому розгляд власних назв у ФТ, незалежно від того, якого погляду на ФМ ми дотримуватимемося, все одно необхідно проводити з урахуванням діалектного середовища, в якому побутує фольклорний твір, що фіксує аналізовані оніми.

Окрім раніше вказаної необхідності розглядати фольклорні оніми у зв'язку із загальнонаціональною системою найменування та її територіальними виявами, відзначимо ще одну особливість фольклорної ономастики - її залежність від жанру фольклорного твору. Ті То до останнього, то спробуємо обґрунтувати це твердження.

На кінець 80-х років у західнослов'янській, як, зрештою, і в східнослов'янській лінгвістиці, посилилась орієнтація на дослідження тексту, визнання його основною одиницею мовної комунікації. Дослідники фольклорної ономастики теж розпочали роботу в цьому напрямку. Р.Шпрак у статті «Vlastní jména ve folklórních textech» [26] перш ніж з'ясовувати суто ономастичні питання, зупиняється на проблемі ФТ.

З.Тарланов висловлює думку, що для точного опису та інтерпретації мови фольклору принципове значення має поняття «фольклорний текст» [17:9].

Підвищений інтерес до проблем тексту закономірно спричинився до посиленої зацікавленості генологією, генологічний літературний універсум перетворився в універсум мовний [4:22-23]. Категорія жанру починає сприйматися в лінгвістиці як важливий елемент наукового вивчення мови. Закономірно, що подібний підхід стає обов'язковим компонентом цукового інструментарію також і дослідників ФМ.

На думку І.Оссовецького, у межах жанру мова фольклору є більш однозначним стильовим утворенням, різні жанри уснопоетичної мови по-різному співвідносяться з мовою діалекту [12:95]. Подібною точки зору дотримується й Р.Якобсон, який схожість між мовою пісні та говіркою її побутування ставить у пряму залежність від жанру [24: 88]. З.Тарланов детально зупиняється на проблемі взаємозв'язку жанру у фольклорі та ФМ. На думку вченого, «одне і те ж мовне явище, стаючи компонентом художнього цілого, «підлаштовується» під його закони, реалізує тільки ті з потенційно властивих йому значень, які узгоджуються з жанровими традиціями конкретного твору» [17:15]. Справедливість цього твердження З.Тарланова засвідчують проведені слов'янськими ономастами студії над власними назвами у фольклорних текстах.

Кожен із жанрів народної словесності, послуговуючись народнорозмовним іменником по-різному його використовує. Більшість дослідників відзначає насамперед те, що наявність онімів загалом та окремих їх видів у різних жанрах фольклору не однакова, що певною мірою пов'язане зі специфікою комунікації через ФТ, яка є, власне, біградуальною. У першій фазі емітентом був автор тексту, а перцепіентом - адресат, у другій фазі емітентом є кожний інтерпретатор тексту, а перцепіентом - будь-який слухач [25:147]. Ставлення інтерпретатора до змісту тексту частково зумовлює наявність у ньому онімів як загалом, так і окремих їх розрядів. Особа інтерпретатора знову повертає нас до проблем фольклорного жанру. Так, Ф.Колесса вважав, що в українській народній словесності існує поділ пісень на чоловічі й жіночі. Стаття їх інтерпретатора (виконавця) тісно пов'язана з жанром: чоловічі пісні - це колядки, рекрутські, історичні, любовні, побутові та балади; жіночі - це весільні, веснянки, обжинкові, любовні та пісні про жіночу долю, голосіння [8:30]. Отже, особа виконавця досить відчутно впливає на формування іменника. Наявність онімів у фольклорних текстах, окрім

специфіки фольклорної комунікації, зумовлена також характером змісту, заданість якого тісно пов'язана з жанром твору. Наприклад, події, описані в історичних піснях, билинах, думах, нерідко пов'язані з конкретним місцем, тому згадані вище жанри часто мають певний топонімічний набір. Основа казки - вимисел, тому нерідко «казкові топоніми» є вигадкою, однак певна їх частина може мати локально- регіональний характер, що знову ж таки пов'язане з особою оповідача. Його бажання надати власній оповіді більшій правдивості та достовірності зумовлює наявність у казках реальних топонімів, які побутують у місцевості, де він живе.

Репертуар онімів у фольклорних текстах, про що йшлося раніше, пов'язаний з реальним антропоніміконом тієї місцевості, де побутує певний фольклорний твір. Однак, як відзначає більшість ономастів, характер цього зв'язку певною мірою зумовлений жанром фольклорного твору. Мова фольклорної прози, на думку дослідників ФМ, ближча до діалекту, а мова пісні - це ніби мова вищого гатунку. Виходячи з цього, логічно припустити, що онімія фольклорної прози має міцніші локальні закорінення, ніж пісенні власні назви. Підтверджують істинність цього припущення дослідження ономастів. Так, Р.Шрамак, аналізуючи вживання онімів у легендах, доходить висновку, що локальна прив'язаність власних назв у них досить сильна, настільки, що було б доречним порівняти фольклорні назви з національними системами імен [26:131]. Однак і в межах фольклорної прози кожен з жанрів самостійно «регулює» свої стосунки з реальним ономасиконом. Обсяг онімів указках, за спостереженнями Р.Шрамека, значно менший за їх кількість у легендах і не перебуває у такому тісному зв'язку з реальними іменами [26:131].

Жанр у фольклорі, на думку більшості фольклористів, - особливо вагома, досить відокремлена і значно самостійніша та давніша, ніж у літературі, категорія, тому відповідно і вплив її на весь ФТ потужніший, ніж у художній літературі. Чимало фольклористів, зокрема В.Пропп, вважають, що протягом тисячолітнього існування кожен із жанрів накопичив свої форми бачення й усвідомлення певних сторін життя, що проявляється не так у зовнішніх шаблонах, як у прихованих смислових можливостях, які є зрозумілими й близькими у межах певної культурно-національної спільноти.

Ще одне зауваження В.Проппа щодо категорії фольклорного жанру видається нам суттєвим. Характеризуючи належність до фольклорного

жанру як далеко не формальну особливість фольклорного твору, вчений підкреслює, що вона (приналежність до жанру) визначає усю його художню тканину, інколи дуже тонку, особливо в дрібних та найдрібніших деталях [14:37]. Імена у фольклорних текстах, будучи опорними словами, відіграють важливу роль у створенні художнього вияву всього твору, а отже, і його жанрових особливостей. Проте вони нерідко є тими «найдрібнішими деталями» (особливість онімів як конкретно- абстрактної категорії), штрихами, які, в свою чергу, вияскравлюють приналежність тексту до певного жанру. Робиться це у різний спосіб. Окрім особливостей як кількісного, так і якісного використання одиниць народнорозмовного іменника, має значення поєднуваність чоловічих та жіночих імен у пари, подеколи наявність причинності відношень між антропонімами та іншими видами онімів, вживання різних граматичних утворень онімів та іншомовних запозичень і т. ін.

Цілком слушною у зв'язку з цими міркуваннями видається нам думка О.Хроленка про те, що у фольклорі «надзвичайно тонка жанрова диференціація у використанні тих чи інших шарів лексики особливо очевидна» [22:40]. Дослідник вважає, що «фольклорне слово у всіх жанрах народної словесності специфічне, але компонентний набір його семантики і співвідношення між компонентами залежить від жанру» [20:236]. Перефразувавши слова В.Проппа про те, що кожен із фольклорних жанрів «відрізняється і своєрідністю мови, хоча це буде усе та ж російська мова» [15:378], підсумуємо: кожен із фольклорних жанрів відрізняється також своєрідним набором онімів та специфікою його використання, хоча це будуть усе ті ж самі українські власні назви.

У зв'язку з тим, що у 90-х роках ХХ ст. погляди на ФМ у східно-слов'янській лінгвістиці зазнали певних змін, мусимо спинитися на цій проблемі, бо вона безпосередньо стосується фольклорної ономастики. Пов'язані згадувані зміни з ім'ям уже цитованого нами О.Хроленка. Саме завдяки його працям трактування суті ФМ у східнослов'янському мовознавстві докорінно змінюється: приходить усвідомлення її як окремої форми існування національної мови, тому логічно постало питання про специфіку фольклорного слова, а отже, і фольклорного оніма стосовно народнорозмовного. О.Хроленко розглядає фольклорне слово як особливе, структура якого суттєво відрізняється від структури слова в стилі художньої літератури та розмовно-побутовому мовленні. На думку вченого, усна природа фольклорного слова

обумовила його акумулюючі властивості, а обов'язковий конотативний зміст, що сформувався завдяки багато-віковому використанню фольклорного слова, не є випадковим, як це часто буває у нефольклорного слова, бо конотації фольклорного слова зумовлені всією системою фольклорного світу та його мови [21:149-150]. Звертається вчений і до проблеми специфіки фольклорних онімів, яка, на його думку, є очевидною [19:53-54].

Усе вищезазначене значною мірою, а можливо, і в першу чергу стосується українського фольклору. Так, О.Шокало вважає: «... українська культура в основі своїй усна... Усна форма первинна, вона виникає й існує з внутрішньої потреби людської душі жити за законами універсализму. У ній збалансовано образно-інтуїтивний і логіко-понятійний способи освоєння світу за принципом внутрішніх асоціацій» [23:6]. Знання, на думку дослідника, досягається не через запам'ятовування усієї маси усних текстів, а завдяки засвоєнню усних формул - теоретичної основи цих текстів [23:6]. Отож, слово як структурний елемент цих формул, певно, не є звичайним.

Виходячи з виділених О.Хроленком основних рис фольклорного слова (серед яких: акумулюючі властивості, обов'язковий конотативний зміст, символічність) та специфіки онімів як одиниць онімічної системи (акумулятивна функція, багаті конотативні можливості, поєднання конкретного та абстрактного), а також беручи до уваги те, що в народнопісенному тексті, як вважає вчений, найбільш специфічними є опорні слова, а оніми, на думку багатьох мовознавців, - наріжний камінь будь-якого тексту, фольклорного зокрема, маємо підстави говорити про власні назви у фольклорі як слова, яким найбільшою мірою притаманні ознаки фольклорних слів.

Отже, проведені нами спостереження над місцем ФМ у системі загальнонаціональної мови та суттю фольклорних онімів як елементів ФМ дають підстави твердити, що вивчення фольклорних власних назв необхідно провадити як у тісному зв'язку з територіальними діалектами національної мови, так і з жанром фольклорного твору, а також із урахуванням особливостей фольклорного спілкування. Нагадаємо: належність онімів до ФМ перетворює їх на фольклорні оніми - елементи, що належать до двох, за Р.Шрамеком, типів систем: онімної та фольклорної. Таким чином, витворюється особливий тип онімів - фольклорний. Це повністю відповідає асвченню В.Биноградова, на думку

якого складна семантична структура слова співвідноситься не з одним поняттям, а з багатьма асоціаціями [3:192]. Отже, в процесі створення ФТ різноманітні елементи загальнонародної мови (у тому числі й оніми) організовуються й реалізуються, виявляючи при цьому властивості, які не спостерігаються в умовах звичайного мовленнєвого спілкування або в текстах художньої (авторської) літератури.

1. Баранникова Л.И. Факторы, определяющие выбор личных имен// Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. Проблемы антропониимики: Сб. статей.-М.,1970.
2. Бланар В. Дистрибуция антропонимических моделей// Перспективы развития славянской ономастики: Сб. статей.-М.,1980.
3. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография.-М., 1977.
4. Гайда Ст. Проблемы жанра //Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая реализация: Межвуз. сб. науч. тр.-Пермь,1986.
5. Евгеньева А.П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII-XIX вв.-М.-Л., 1963.
6. Сроменко СЛ. Фольклор і літературна мова. - К.: Наукова думка, 1987.
7. Карпенко Ю.А. Русская ономастика (Программа специального курса для студентов филологического факультета).-Одесса, 1974.
8. Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень. Відбитка із записок НТЛЛЛ-Львів, 1907.
9. Магазаник Э.Б. Ономапозтика, или «Говорящие имена» в литературе.-Ташкент, 1978.
10. Морозова М.Н. Антропонимия русских народных сказок//Фольклор. Поэтическая система.-М.,1977.
11. Німчук В.В. Діалектна стилістика// Стилiстика української мови: 36. наук, праць.-К.,1990.
12. Оссоветский И.А. Об изучении языка русского фольклора // Вопросы языкознания.-1952.-№3.
13. Петенева З.М. К вопросу о месте языка фольклора в системе общенародного языка//Вопросы стилистики: Науч. сб.-Саратов,1975.-Вып.10.
14. Пропп В.Я. Фольклор и действительность: Избр. статьи.-М.,1976.
15. Пропп В.Я. Язык былин как средство художественной изобразительности // Уч. зап. ЛГУ. 173. Серия фил. наук. Вып. 20: Рус. лит.-Л., 1954.
16. Суперанская А.В. Языковой знак и имя собственное//Actes du 10-econgres international des linguistes.-Bucarest 1967,-Bucarest, 1970.-Т.4.
17. Тарланов З. К. Язык русского фольклора как предмет лингвистического изучения //Язык жанров русского фольклора: Науч. сб.-Петрозаводск, 1977.
18. Толстой Н.И. Заметки о славянских именах собственных и их транскрипции // Топономастика и транскрипция: Сб. статей.-М.,1964.
19. Хроленко А.Т. Из наблюдений над природой имени собственного в фольклорном тексте//Лексика русского языка:Сб. науч. тр.-Рязань, 1988.
20. Хроленко А.Т. Проблемы фольклорной лексикографии // Диалектная лексика 1977: Сб. статей.-Л.,1979.

21. Хроленко А.Т. Семантическая структура* фольклорного слова // Русский фольклор. Вопросы теории фольклора.-Л., 1979.-Т.XJX.
22. Хроленко А.Т. Что такое лингвофольклор етика? // Русская речь.-1974.-№ 1.
23. Шокало О. Традиція української культури // Хікраїнський світ.-1995.-№ 7-12.
24. Якобсон Р.О. О соотношении между *песенне^и* и разговорной народной речью // Вопросы языкознания.-1962.-№ 3.
25. Kolarik J. Fungovani propril v lidove plsni //Zbomik acta facultatis Paedagogicae universitatis Šafarikanae. Slavistika. Onomastika a skola.-Presov, 1992.-An. XX.VHI.-Vol. 3.
26. Šramek R. Vlastni jmena ve folklómich textech // Zbomlk acta facultatis Paedagogicae universitatis Šafarikanae. Slavistika. Onomastikaa skola.-Presov, 1992.-An.XXVIII.-Vol. 3.